

Розкопани у Батурині в 2011 році

Д-р Володимир Мезенцев
(Спеціально для „Свободи“)

Минулого літа українсько-канадська археологічна експедиція продовжила дослідження у Батурині Чернігівської області. Вже 11 років цей проект спонсорує Програма дослідження східної України ім. Ковальських при Канадському інституті українських студій (КІУС), Наукове Товариство ім. Шевченка в Америці (НТШ-А) та Понтифікальний інститут середньовічних студій (ПІСС) Торонтського університету. Видатний історик Гетьманщини, директор КІУС та Програми Ковальських проф. Зенон Когут очолює Батуринський проект. Попередній президент НТШ-А проф. Орест Попович був його патроном та академічним дорадником. Чернігівська обласна державна адміністрація (голова д-р Володимир Хоменко) підтримує розкопани у Батурині щорічними субсидіями.

Від імені усіх дослідників Мазепиної столиці відзначаю поетесу Володимиру Василюшину (1926-2011) та її чоловіка мистця Романа Василюшину з Філадельфії за їхні два надзвичайно щедри дари на розбудову Батуринського проекту. Висловлюю глибоке співчуття Р. Василюшину за приводу смерті його дружини минулого року.

Дослідники Батурина дуже дякують за дотації, які надали на розкопани міста та підготування публікацій у 2011-2012 роках Фонд катедр українознавства при Гарвардському університеті (директор д-р Роман Процик), Український музей ім. Патріярха Мстислава при Українській Православній Церкві в США у Бавнд-Бруці, Нью-Джерзі (директорка Наталя Гончаренко), Дослідний інститут „Україніка“ (президент Орест Стеців), Ліга українців Канади (голова крайової управи О. Стеців), Ліга українців Канади (голова Адріяна Буйняк-Вілсон), фундації „Прометей“ (голова Марія Шкамбара) та Кредитової спілки „Будучність“ (персонально управителька кадрів Христина Бідяк та ексекютивний директор фундації Галина Винник), Фундація ім. Ольжича в Канаді (голова Марія Підкович), Українська кредитова спілка (головний управитель Тарас Підзамецький), Асоціація українських вчителів Канади (персонально Кароліна Малецька), ресторан „Золотий Лев“ (власниця Анна Кісіль), аптека „St. Barbara's Pharmacy Ltd.“ (власники Омелян і Зеня Хабурські) у Торонто та Меморіальний фонд ім. Марусі Онищук

й Іванка Харука при КІУС.

У торішніх розкопинах Батурина брали участь 75 студентів та науковців з університетів і музеїв Чернігова, Ніжина, Києва, Сум, Батурина, Глухова, Львова, Луцька, Кам'янка-Подільського (Україна), Торонто та Едмонтону (Канада).

Керівником експедиції був д-р Володимир Коваленко (Чернігівський університет), а співкерівником та виконавчим директором проекту від Канади д-р Володимир Мезенцев (КІУС). У дослідженнях Батурина беруть участь відомий історик Княжої Русі проф. Мартін Дімнік (ПІСС) та докторант-фольклорист Гусейн Ойлупінар з Альбертського університету в Едмонтоні.

У 1669 році Батурин став столицею козацької держави і досяг свого найвищого розквіту за правління гетьмана Івана Мазепи (1687-1709). Під час повстання І. Мазепи за звільнення центральної України з-під влади Москви у 1708 році російське військо захопило Батурин, втративши понад 3,000 своїх вояків. Нападники вбили усіх полонених козаків та міщан без помилування жінок, дітей, старих та духовенства (загалом 11-14 тис. осіб), пограбували й спалили місто. Гетьман Кирило Розумовський (1750-1764) відродив Батурин напередодні скасування автономії козацької держави 1764 році. У період бездержавності України колишня гетьманська столиця неухильно занепадала.

Минулорічні розкопани проводились на околиці Гончарівці за два кілометри від батуринської фортеці. Перед 1700 роком І. Мазепа переніс туди з фортечної цитаделі свою головну резиденцію і укріпив її ровом та валом з бастіонами. На цій садибі він побудував великий для того часу триповерховий цегляний палац, де, вірогідно, розмістив державну та його приватну скарбницю й генеральну військову канцелярію з архівом.

Замістьке розташування нової резиденції та її охорона відданими І. Мазепі сердюками (гетьманська гвардія та поліція) сприяли його конспіративним зустрічам з послами і листуванню з союзними правителями Польщі, Литви, Швеції та Туреччини.

Археологічні дослідження залишок палацу на Гончарівці у 2003-2010 роках встановили, що його пограбувало і спалило царське військо у 1708 році. Археологи відтворили плян, розміри, архітектуру та декор споруди. Ця найбільша резиденція І. Мазепи виділялась багатоярусною вертикальною компо-

зицією, центральноевропейською бароковою архітектурою та пишними керамічними облицювальними прикрасами київського походження. Її фасади оздоблювали ошатні багатоклірні глазуровані й теракотові плити з гербом і монограмою гетьмана та розетки п'яти орнаментальних типів. Печі були облицьовані високохудожніми кахлями з рельєфними рослинними і геометричними візерунками та сюжетами.

У 2010-2011 роках археологи знайшли уламки геральдичних пічних кахлів з гончарівського палацу. Фотозображення одної фрагментованої кахлі, вкритої зеленою поливою, було реконструйоване методом комп'ютерної графіки в університеті Торонто. Там рельєфно зображено щит з незвичайним хрестом з чотирма перехрестинами. Чернігівські дослідники припускають, що це є родова геральдична емблема Мазеп-Колединських, яка передувала відомому гербові гетьмана І. Мазепи під назвою „Курч“.

Автор гадає, що герб на цій кахлі міг належати дружині гетьмана Ганні (†1702), котрій, напевно, влаштували приватні покої з кахляними печима у палаці на Гончарівці. Вона мала успадкувати родовий герб її батька – білоцерківського полковника Семена Половця. На жаль, герб Половців досі невідомий, щоб перевірити таку гіпотезу.

Минулого року поруч палацу знайшли два уламки дорогих келихів для вина з богемського скла, виготовлених у Сілезії чи Німеччині наприкінці XVII–на початку XVIII ст. На фрагменті вінця артистично вигравірувано зображення дерев і скелястої гори у реалістичній манері, що нагадує ранньомодерні голяндські чи китайські пейзажі. На меншому уламку келиха вигравірувано щоглу вітрильника.

Цінний столовий посуд з богемського скла могли отримати в Батурині шляхом міжнародної торгівлі чи як багаті престижні подарунки від європейських володарів, з котрими гетьман мав дипломатичні й політичні зносини. Археологічні знахідки таких келихів та фрагментів імпортованих мальованих порцелянових тарілок свідчать про розкіш і рафіновану культуру побуту Мазепиною двору та наслідування там мод і звичаїв аристократичних палаців Заходу. Вони також показують стимулюючі комерційні й культурні зв'язки гетьманської столиці з Центральною і Східною Європою. Їх підтверджують і знайдені торішнього літа на Гончарівці рідкісна білонова монета шведської королеви Христини Вази (1632-1654), карбована у Лівонії, чотири поширені срібні польсько-литовські монети й мідяна московська копійка XVII-XVIII ст.

Автор спільно з працівником Батуринської експедиції Сергієм Дмитрієнком підготували гіпотетичні комп'ютерні реконструкції палацу та інших відкритих будов гетьманського подвір'я, а також панорами цього втраченого архітектурного комплексу разом з околицею Гончарівкою і фортецею Батурина на високому березі Сейму.

2011 року експедиція завершила розкопани котловану найбільшого зрубного житла садиби, що стояло на південь від палацу. Воно мало глибокий господарчий підвал та чотири світлиці й було флігелем для гостей, чужоземних фахівців,

Уламок керамічної закладної дошки церкви Мазепиної садиби (перед 1700 роком). Розкопки на Гончарівці 2011 року. (Фото: Юрій Ситий)

або прислуги.

На захід від палацу частково розкопали залишки замощеного двору кінця XVII–початку XVIII ст., де знайшли вісім тогочасних орнаментованих теракотових і полив'яних козацьких люльок та уламки глеків, макітр й мисок місцевого виробництва, чепурно розписаних мінеральними фарбами у самобутньому народньому стилі. В такому дворі могли мешкати, наприклад, канцеляристи, писарі чи інші службовці державних установ при палаці. Археологічні дослідження виявили, що ці дерев'яні споруди не були спалені у 1708 році, але вони розграбовувались і поступово руйнувались від заупустіння протягом XVIII ст.

Перед 1700 роком І. Мазепа побудував на своїй садибі родинну дерев'яну церкву. Писемні джерела повідомляють про Великодні Богослужіння для гетьмана й козацької верхівки та охрещення у цьому храмі. Після розорення Батурина він стояв у пустці з пошкодженим іконостасом і зруйнувався в 1750-их роках. Незабаром плянується завершити розкопани його здогадних решток.

Найкращою знахідкою минулого року є уламок керамічної плити, яку дослідники вважають закладною дошкою храму на Гончарівці. На плиті зберігся напис – початки трьох слів, які сучасною мовою без скорочень читаються: „Цей храм... прешедрим...“. Під текстом вціліла половина барельєфу квітки. Обстеження деталі показали, що вона була навмисно розбита так само, як і плити з гербом І. Мазепи з опорядження його палацу.

Знайдена на Гончарівці плита є аналогічною цілій керамічній закладній дошці церкви Чернігівського колегіюму. Цю дошку знайшли у ніші його фасаду 1952 року і зараз вона знаходиться на виставці ікон Національного архітектурно-історичного заповідника „Чернігів стародавній“. Дошка має текст, де відзначено І. Мазепу за фінансування спорудження того храму колегіюму в 1700-1702 роках.

Центральну площину дошки з колегіюму займає майстерно виконаний рельєфний герб І. Мазепи „Курч“ з якореподібним хрестом, півмісяцем та шестикінцевою зіркою, а також його монограмою. Герб обрамлено овальним вінком з стилізованими квітами та листям. Рельєф лівої верхньої квітки на цій дошці є ідентичний такому зобра-

(Продовження на стор. 11)

Завершення розкопани котловану великої зрубної хати на подвір'ї Мазепи у 2011 році.

Реконструйовані зрубні стіни й вежі цитаделі фортеці Батурина XVII ст. (Аерофото: Сергій Чирін)

Розкопани у Батурині...

(Продовження зі стор. 10)

женню на кутовому фрагменті плити з Гончарівки.

Можна вважати, що остання мала ті самі параметри та рельєфне геральдичне зображення і декор, як на закладній дошці Чернігівського колегіуму.

На думку автора, на закладній дошці церкви Гончарівки був подібний напис, що прославляв І. Мазепу за її будівництво, але вказані раніше роки зведення гончарівського храму – до 1700 року. Тож першою виготовили закладну дошку на замовлення гетьмана для оформлення церкви його резиденції в Батурині наприкінці 1690-их років, а дошку храму Чернігівського колегіуму – близько 1702 року.

Геральдичні символи на дошці колегіуму було позолочено, а тло зображення і написів, ймовірно, побілено. С. Дмитрієнко та автор цієї статті обстежили цю деталь й підготували комп'ютерну реконструкцію її первинного вигляду.

Геральдична композиція з монограмою і вінком схожа на численні гравюрні оформлення Мазепино герба у виданнях Києва та Чернігова 1680-1690-их років. Правдоподібно, такі керамічні закладні гербові дошки для опорядження церков виготовили на замовлення гетьмана у Чернігові з залученням професійних граверів, ілюстраторів стародруків Чернігівської друкарні на перетині XVII-XVIII ст.

Безперечно, освічений І. Мазепа запозичив спосіб оздоблення своїх палаців та домового храму гербами з архітектури Заходу. Він випередив поширення геральдичних прикрас у вестернізованій архітектурі Петровської Росії.

Герби І. Мазепи на будовах та

інших творах були знищені чи приховані після поразки його повстання. Однак, цей західний спосіб прижився у Гетьманщині і зустрічається там в зовнішній орнаменталі храмів та цивільних споруд пізнього бароко.

Вищеописані керамічні барельєфи є унікальними декоративними елементами церков Чернігівщини Мазепиної доби та цінними пам'ятками скульптури і геральдичного мистецтва українського бароко.

Минулого літа докторант Юрій Долженко (Інститут археології Національної Академії Наук України) та студентка-історик Маргарита Гарига (Чернігівський університет) почали фізико-антропологічні дослідження кістяків з поховань Батурина XVII-XVIII ст., які наша експедиція розкопала у 2005-2009 роках. Рештки близько 300 похованих мешканців міста було з почестями перенесено до підвалу Воскресінської церкви на цитаделі, що стала мавзолеєм жертв Батуринової трагедії.

На основі антропологічних досліджень цих матеріалів М. Гарига зробила висновок про те, що основне населення гетьманської столиці належало до місцевої української людності і було найбільш спорідненим з мешканцями Сумщини, Київщини та Полтавщини козацької доби.

Антропологі простежують присутність серед маси корінного населення Батурина XVII-XVIII ст. литвинів, поляків, білорусів, татар чи інших тюркських степовиків. Складна етнічна композиція є типовою для великих міст.

М. Гарига відзначила, що значну частку поховань цвинтаря Троїцького собору фортеці, де наша експедиція у 2007-2009 роках розкопала 232 могили, становлять жертви московської навали. До таких вона відне-

сла чотири відрубані голови, відкриті у ямі в північній наві цього храму, покійного з кістками рук, посіченими шаблею, чотири чоловічі черепи з відбитими лицьовими частинами та два черепи чоловіків з слідами обпалення, що були поховані біля Троїцького собору та Воскресінської церкви у цитаделі. Ці антропологічні студії вагомо доповнюють історико-археологічне вивчення населення Батурина і виявляють нові свідчення про його знищення вогнем і мечем у 1708 році.

В ході останніх розкопок знайдено шість мушкетних і пістольних куль та осколок розривного ядра чи гранати. Такими реліктами тієї битви рясно засіяна багатостраждальна батуриноська земля.

Історико-археологічні дослідження залишок головної резиденції І. Мазепи на Гончарівці є важливими і перспективними для вивчення архітектури, будівельної техніки, декоративної кераміки, геральдичних зображень, міжнародної торгівлі, ремесла й побуту вищих урядовців гетьманської столиці, а також впливів на неї барокової культури Заходу, Києва та Чернігова. Результати наших розкопок залишок палацу, укріплень та інших споруд Мазепиної садиби будуть необхідні для майбутньої відбудови цього визначного архітектурного комплексу, передбаченої президентським указом від 2007 року.

* * *

Цього літа українсько-канадська експедиція продовжила розкопки Батурина. На жаль, щедрі президентські гранти на його дослідження припинились у 2010 році. Наступні два роки Чернігівська обласна адміністрація виділяла більш скромні субсидії на розкопки Батурина. Це змусило цього року наполовину скоротити склад

нашої археологічної експедиції і обсяг польових дослідів від рівня 2008-2009 років.

Тому археологи звертаються до українських організацій, фондів, кредитівок, компаній, громад та меценатів у США та Канаді з проханням надалі підтримувати Батуриноський проект. Тих добровольців, які бажають допомогти подальшим археологічним, історичним та архітектурно-мистецьким студіям Батурина, відтворенню вигляду зруйнованих споруд Мазепино двору та оприлюдненню цих матеріалів, ласкаво просимо надіслати чеки з пожертвами за адресою: Prof. Zenon Kohut, Director, Canadian Institute of Ukrainian Studies, 430 Pembina Hall, University of Alberta, Edmonton, AB, Canada T6G 2H8. Чеки з США мають бути виписані на: University of Alberta Foundation USA Inc., Memo: CIUS Baturyn Project. Канадських добродійників просимо ласкаво виписати чеки на: Canadian Institute of Ukrainian Studies, Memo: Baturyn Project. Цей інститут надішле громадянам обох країн відповідні офіційні посвідки для звільнення внесків від оподаткування. Їм буде висловлено подяку в публікаціях та публічних лекціях, пов'язаних з проектом.

По додаткову інформацію про дослідження Батурина можна звернутись до автора статті: Dr. Volodymyr Mezentsev, 100 High Park Ave., Apt. 808, Toronto, ON, Canada M6P 2S2. Тел.: (416) 766-1408. E-mail: v.mezentsev@utoronto.ca. Науковці щиро дякують українцям США та Канади за їх щедрі підтримку археологічних та історичних студій Мазепиної столиці у попередні роки. Віримо, що з Вашою допомогою цей проект буде продовжено, незважаючи на скорочення його державного фінансування в Україні.